

Új jelenségek Németország politikai térképén

Túl sok változás történt Németországban az évtized fordulóján ahhoz, hogy a közel 25 éven át stabil pártrendszer, amelynek sajátos erodálása a nyolcvanas években lassan bekövetkezett, ne mutasson fel új elemeket. A társadalomban végbemenő szociális változások, az érdekek struktúrájának átalakulása, a latens elégedetlenség, az állam határának radikális módosulása adott lehetőséget a régi pártok megújulására, új pártok születésére.

Németország egysége a társadalom eddigi homogenitását szétfeszítette, a posztmaterialis viszonyokat összekeverte az ipari társadalom viszonyaival és a társadalom szociális szférájában sajátos szimbiózist teremtett. 1990. október 3. után a németországi status nascendi egy állam — két társadalom képpen foglalható össze, amelyben a társadalom egységesítésére való törekvés, mint a változások meghatározó jellegzetessége, egyre erősebben érvényesül.

A német társadalomban új konfliktus-vonalak alakultak ki, amelyek mentén szerveződnek a politikai élet szereplői. Nem csupán a "hagyományos" pártok mellett alakuló-eltűnő kis pártokról van szó, amelyeknek szezonális léte alapvetően "egy dimenziós" jellegükből származik, hanem itt és most a pártok születése, felemelkedése, gyengülése és eltűnése konstans feltételeinek hatása érvényesül. Vagyis az új társadalmi törésvonalak a politikai "tankerek" útját módosították, felváltva és megújítva a felelős irányítókat, megerősítették a kisebb, de befolyásos pártokat és újak szervezéséhez teremtették meg a lehetőséget.

Amikor a német pártrendszer erodálásának tényét rögzítjük, szükséges megjegyezni, hogy ebben a jelenségben nincs semmiféle lineáris tendencia. Az átrendeződést rövid, esetleg középtávra prognosztizálhatjuk. Amikor a pártrendszer válságáról esik szó, akkor ezt konkrét szociológiai értelemben vett válságként értékelhetjük, ami természetesen nem jelenti a politikai rendszer válságát, hanem túlnyomórészt annak a ténynek a számbavételéről van szó, mely szerint a korábbi pártrendszer fennállása kétségbe vonható a poszt-indusztriális társadalom körülményei között. A német pártrendszer fejlődésének története egyben bizonyítja a hosszútávú trendek érvényesülését, a főbb irányzatok pártok formájában való folyamatos jelenlétét. Mindez igazolhatja azt a feltevést, hogy a pártrendszer lényegében technikai jellegű vagyis poli-

tikai technikaként működik, amely lehetőséget nyit kormányzati alternatívákhoz.

Helmut Schmidt a német egység megteremtésének egy éves évfordulóján megállapította, hogy "a nemzet helyzete lényegesen jobb, mint 1933 óta valamikor is volt; minden német szabad, mindnyájan egyenlők a törvény előtt; a kormányt maguk választották, másikat választhatnak, semmiféle állami hatalomtól nem kell félni, az általános életszínvonal magasabb, mint valaha: nem fenyeget külső veszély. " Mégis, jókora veszélyek léteznek saját magunktól: amelyeket felismerni és korlátozni kell. Ehhez szükséges a nagyobb mértékű szolidaritás a nemzeteken belül és európai szomszédaink iránt".¹ Helmut Schmidt helyzetértékelésre hívta fel a figyelmet, amelyek nem csupán az elmúlt év termékei. Keletkezésük Németország nyugati felén összefügg a modernizáció legutóbbi 15 évében történt társadalmi, gazdasági, szociális, politikai, szellemi változásokkal.

Változások a német társadalomban a nyolcvanas évtizedben

A németországi társadalom egyik jellegzetessége 1945 óta a nagymértékű külső és belső migráció, a népesedési viszonyok változásai. A német népesedési viszonyok kedvező és kedvezőtlen vonásokat egyaránt mutatnak. 1990. október 3-án a német államterületen 79,67 millióan éltek, a régi NSZK területén 63,56 millióan, a korábbi NDK területén 16,11 millióan.² A nyolcvanas évtizedben mindkét német államban elkezdődött a lakosság számának fogyása, a természetes szaporodás helyett fogyás következett be, a halálozások száma meghaladta az élveszületettek számát.

A lakosság számának csökkenése annak ellenére következett be, hogy a születéskor várható élettartam a férfiak esetében egy évvel - 71,9 év - nőknél egy év két hónappal - 75,8 év - nőtt meg. A német társadalom öregedő és fogyó társadalom.³ A népesség migrációja az elmúlt 45 év alatt erősen befolyásolta a németországi társadalmi viszonyokat. Németország nyugati felén a migrációból származó lakosság-növekedés jelentős volt, a mintegy 12 millió elüldözött német, közel 100,000 nemzetközi menekült és a berlini fal megépítéséig 740,000 keletnémet áttelepült, akiket a német társadalom magába integrált, jelentős társadalmi erőt jelentett.⁴ 1961-ig az NSZK-ban 700,000 külföldi élt. 1967 után erősen felgyorsult a külföldiek betelepítése az NSZK-ba, 1970-ben 3 millióan, 1980-ban 4,5 millióan éltek a szövetségi köztár-

tságban, napjainkban számuk megközelítette az 5 milliót.⁵

A német újraegyesítés egyik jellegzetessége a belső migráció jelentős megélénkülése. Ez a folyamat még a két német állam fennállása idején megkezdődött és nem ért véget az újraegyesítés útját eltorlaszoló politikai akadályok megszűnte után sem. Hivatalos adatok szerint 1989-ben 343,854-en települtek át az ország keleti részéből és ez a folyamat folytatódott az elmúlt két évben is.⁶ 8-900.000-re tehető azoknak az elvándorló, pendliző munkae-rőnek a száma, akik elvándoroltak az új tartományok munkaerőpiacáról.⁷ Az elvándorlás következményeként az új tartományokban az 1988. évi 16,7 millióval szemben 14,5 millió a lakosok száma, a veszteség a lakosság 13%-a.⁸ A belső migráció Németország nyugati részén a nyolcvanas évtizedekben megélénkült és lényegében Baden-Württemberg és Bajorország lett belső vándorlás célországa. Ez a folyamat egyértelműen a gazdasági fellendüléssel függ össze, amely ezekben a tartományokban meghaladta a nyugatnémet tartományok többségének átlagát. A nyugateurópai integráció az európai lakosság mozgásképességét eddig is előmozdította és várhatóan tovább erősíti. Németország nem zárkozhat el a modern kor migrációs kihívásai elől, miközben feloldja és elhárítja annak veszélyét, hogy a "bevándorlók társadalmává" váljék. Az ettől való félelem a német társadalomban ma hatásos szociálpszichológiai tényező.

A német társadalomnak nyugati és keleti területein egyaránt két integrációs feladatot kell megoldania: egyrészt meg kell találniuk egymáshoz való viszonyukat az egyenjogúság elismerése alapján és a multikulturális társadalom integrációját is elő kell segíteniük. Az új keleti tartományokban nemcsak a régi államot zúzták szét, hanem a társadalmat is radikálisan kifordították régi kereteiből. Múló illúzióknak bizonyult a keleti tartományokban a harmadik út lehetősége. De az egyesülés a nyugatnémet társadalmat is megváltoztatta. A német egységgel nemcsak új tartományok kerültek be a szövetségi köztársaság keretébe, hanem a keleti szegénység, egyfajta identitásvesztés, az egzisztenciák bizonytalansága, melynek hétköznapi megjelenése az a finom különbségtétel - gyakran durva formában - ami a nyugati (Wessi) és a keleti (Ossi) német állampolgárok között fennáll. A németországi társadalmi viszonyokat sokféle módon lehet jellemezni. Az NSZK gazdaságában 3300 nagyüzem, megközelítőleg 1,8 millió közép és kisüzem, valamint 540 ezer önálló kisipari üzem működött.⁹ Az NSZK ipari termelése 1989 novemberében ha

az 1980. évi szintet 100%-nak vesszük 113,3%, az 1988. évihez viszonyítva 4,9%-kal nőtt, az export az import százalékában 123,9%. A keresők száma 27,910,000, a munkanélküliek aránya 8%.¹⁰

1980-1981 a recesszió évei voltak az NSZK gazdaságában, amelyeket 1982-1983 után a gazdasági növekedés követett. Ugyanakkor lelassult a fogyasztói árak emelkedése. A konjunktúra együttjárt a termelőerők fejlődésével, az egyes iparágak, termelési ágazatok arányainak megváltoztatásával, a termelőerők átrendeződésével. A nyolcvanas évtizedben az NSZK gazdaságában a mikroelektronika, az informatika, a robottechnika, az irodai automatizáció, az új anyagok bevezetése és alternatív energiaforrások felhasználása felgyorsult és a rugalmas feldolgozó rendszerek térhódítása is megindult. Az NSZK-ban a nyolcvanas évek alatt kifejezetté vált a regionális egyenlőtlen fejlődés, amelyre jó példa a munkanélküliség alakulása: amíg Brémában 12,9%, addig Stuttgartban 3,3%.

Az NSZK társadalmi struktúrájának átalakulása továbbfolytatódott. A munkások aránya 51%-ról 40%-ra csökkent, ugyanakkor az alkalmazottak és a tisztségviselők csoportja 21%-ról 48%-ra növekedett. Ebben a foglalkozási csoportban a női munkavállalók létszáma 1,8 millióról 6,1 millióra emelkedett. A 40%-nyi munkásból 8% külföldi. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan képzési forradalom zajlott le, a tanulók száma az 1950. évi 110 ezerről 1,4 millióra emelkedett és a munkásszarmazású tanulók aránya 4%-ról 17,4%-ra nőtt. A parasztság és a városi iparos réteg 15%-ról 9%-ra apadt. Figyelemre méltó, hogy az úgynevezett új foglalkozások aránya 5,4%-ról 17,6%-ra emelkedett. 1988-ban 2,2 millió volt a szociális segílyt elfogadók száma. A technika irányíthatatlan diadalútja a természet és az ember létfeltételeit alapvetően módosította. A "nagystruktúrák" embertelensége - különös tekintettel a nagyvárosokra és azok eroziójára - rontotta az emberek életfeltételeit. Az együttélés új formái alakultak ki, ezek nagy része a munka és a "szabadidő" közötti összefüggésben jöttek létre. Átalakult a munka és a kultúra viszonya is.

A nyolcvanas évek elején jelentős vita bontakozott ki a struktúra alternatíváiról. A nemzetközi verseny kiéleződésében a tradicionális ipartermékek piacán, a gazdasági növekedés lelassulásában, a klasszikus iparágak struktúrális válságban kifejeződő konjunkturális és struktúrális válság a nyolcvanas évtized első éveiben felerősítette azokat a törekvéseket, amelyek hosszútávú és mélyreható változásokat kívántak. A válság nemcsak az acélipart és a

hajóépítést, hanem a szórakoztató-elektronikaipart és a vegyiműszálakat előállító ipart is érintette. Potenciálisan a gépkocsigyártásban, a kémiai ipar egy részében és a gépgyártóiparban is jelentkezhettek a struktúraváltás elkerülhetetlen új követelményei. A gazdasági struktúra fent említett feszültségei különösen az acéliparban és a tőle erősen függő kőszénbányászatban - amely a Ruhr-vidékre koncentrálódik - de a hajóépítésben is - amely az észak-német parti régióban található - elbizonytalanították a társadalmi konszenzust a társadalom egyes rétegeiben. 1980-1981 évi recesszió élesebbé és egyben felismerhetőbbé tette, hogy elkerülhetetlen egy aktív struktúrapolitika, illetve struktúrapolitikai alternatívák kidolgozása. A keresztényliberális kormány piacgazdasági struktúrapolitika meghirdetésével lépett fel, amelynek központi magja "a munka és a tőke flexibilitása, mobilitása, valamint az elkérgesedett struktúrák leépítése."¹¹ Ennek a kormánypolitikának általános mottója a "több piac." A szubvenciók - a pénzügyi támogatások - leépítésének törekvését ebben a vitában minden oldalról felvetették. A struktúraváltás fő problémája abban állt, hogy az úgynevezett "öreg" iparágak munkahelyei a vállalkozók megerősödött racionalizálási törekvéseinek áldozatul estek, anélkül, hogy a prosperáló-terjeszkedő gazdasági ágakban új munkahelyek megfelelő mértékben keletkeztek volna. A struktúrapolitika más megoldása is felmerült. Ennek kapcsán egyes kutató intézetek követelik a szubvenciók összekapcsolását a munkavállalók bérééről való lemondásával. Néhány helyen a dolgozókat az elmúlt évek során rákényszerítették tetemes jövedelem lemondására, anélkül, hogy a munkahely - amint ígérték - egy jottányit biztosabbá lett volna. A tarifa autonómiának ez a kiüresedése nemcsak szociális és politikai alapon elfogadhatatlan, hanem gazdaságilag is megalapozatlan. Ezzel a munkavállalót sújtják büntetéssel a management hanyagságaiért és hibáiért.¹²

Az új technológia térnyerése erős versenyre kényszerítette az NSZK-t a nyolcvanas évtizedben. Az NSZK-ban a nyolcvanas évek közepén két fő irány alakult ki a fejlesztésben: a biotechnológia és a mikroelektronika. A biotechnológia a nyolcvanas évek közepén nagyjából laboratóriumi állapotban volt. Új irányokat adhat a biotechnológia és a mikroelektronika lehetséges konvergenciája, amely a molekulaelektronikán keresztül a "big-chip" előállítását teszi lehetővé. A mikroelektronika igen gyors ütemben fejlődik, az ötödik generációs számítógépeket állítják elő, az NSZK éles versenyben áll Japánnal

és az Egyesült Államokkal.

A csúcstechnológia területén a kutatási és fejlesztési költségek relatív értelemben az ipari átlagnak kétszeresét jelentik. Ezek a területek: a légi és az űrrepülés, a hivatali adat és kommunikációs technika, a gyógyszer technika. A csúcstechnológia területe erős növekedésben van: ennek ellenére belátható időn belül nem több mint az ipari termelés 10-15%-át adja.¹³ A technológia más területein is jelentős változás következett be. A csúcstechnológia legdinamikusabb növekedési területei a CAD/CAM/CIM programokkal számítógéppel vezérelt gépek, az ipari robotok és az információs technika.

Az új technológia következtében kialakult változási folyamatok az ipari országokat, különösen az NSZK-t olyan gazdasági helyzetben találják, amelyben alapjában véve globális növekedés /növekedés széles fronton/ nem lehetséges a telítettségi jelenségek és a "hullámországok" konkurrenciája következtében és emiatt egész szektorok zsugorodnak össze. Mindkettő együttesen teremt egy hatalmas alkalmazkodási nyomást a struktúra váltására. Az új technológiák az ipari rendszert és az ennek megfelelő szolgáltatói szektorokat alapvetően megváltoztatja. Ennek lényegét a gépi-ipari struktúráról az elektronikus ipari struktúrára történő átmenetként és az információs társadalomhoz átmenetként írták le. "A jövő gyára": a rugalmasan automatizált, komputerekkel és robotokkal és új kommunikációs technikával működtetett irodával felszerelt üzem, amely megváltoztatja a termelési és szolgáltatási munka közötti klasszikus megosztást. A tradicionális ipari termelési technikai és gazdasági imperatívuszai: a koncentrációtól, a specializációtól, a munkamegosztástól és a centralizációtól való függés. A mikroelektronika és a biotechnika imperatívuszai ezzel szemben: decentralizálás, a komplexitás és az univerzalitás. Rainer Wagner a következőkben foglalta össze az új technika bevezetésének foglalkoztatási és munkapolitikai aspektusait: a modern technológiák bevezetése az iparban és a szolgáltatási ágazatokban drasztikus mértékben csökkenti az emberi munkát és együtt jár a munkahelyek megszüntetésével. Ennek csak egy szűk részét tudják kompenzálni az új iparágak által teremtett új munkahelyekkel. Az ebből származó növekvő munkanélküliség adja a munkaidő rövidítés programját. A jövő munkája az új technológiák alapján nagy rugalmasságot feltételez, a szorosan vett időszámítás, amelyek a heti, évi és az életre vonatkoztak, széttörnek. A mikroelektronika nemcsak a munka területén hozott lényegi változásokat, hanem a személyes életvitelben,

életfeltételekben és az adatvédelem lényeges társadalmi problémává válik. Az eddigi szervezési formák, részvételi lehetőségek átalakulása is napirendre kerül. A munkavállalók többsége képzetlenebb az új technológiák következtében, a klasszikus értelemben vett szellemi munka súlya, aránya gyorsan növekszik. Megoldhatatlan ellentmondásnak tűnik egyik oldalról a konzervatív-restriktív képzési politika és másik oldalról a képzett nemzedék hiánya miatti panasz. Az üzemi munka mellett növekvő jelentőséget kap az otthon végzett munka, amely lényegileg megnöveli az önállóságot. Ha az átlagos heti munkaidő 30 óra alá csökken, az a munka és a szabad idő viszonyát megváltoztatja, a munka fogalmának átértékelésével jár együtt: ez már nem a klasszikus értelemben vett kereső munka, hanem egyéni munka, háztartási munka, szociális munka és képzési munka maga és mások számára.

A teoretikusok az ipari struktúra technológiai változása kapcsán a nyolcvanas évek elején azt is feltárták, hogy mindez a szakszervezetek gyengülését eredményezi, a munkavállalót mint "automatizált termelőt" megfosztják kollektív ellenhatalmától. Szembenálló tendenciák vázolhatók fel: minél jobban növekszik a tőke intenzitása és az állóeszközök hasznosítása, valamint a munkatényezőről a tőketényezőre való átmenet, annál érzékenyebb a sztrájkfegyver. És minél integráltabb és gyorsabb a szállító és továbbfeldolgozó folyamat az iparban, annál valószínűsőbb a regionális és időben korlátozott sztrájk hatása. Az 1984. évi sztrájkok is ezt példázzák. A fejlődés abban az irányban halad, hogy a kulcspozícióban lévő, a szakszervezetileg szervezett kis csoportok az egész termelést megbéníthatják. Ugyanakkor a munkavállalók nagy csoportja speciálisan nem szervezhető üzemi, hanem más szervezeti formákra van szükség.

Mindezek a tényezők mellett a szocio-kulturális perspektívák is változó-sokon mennek keresztül, mivel a munka nagy mértékben "computer aided", vagyis priméren döntési, irányítási és ellenőrzési tevékenység lesz és a munka klasszikus értelemben automatizált, tehát a munka "nyersanyaga" elsősorban az információ. Ezzel a folyamattal összefüggésben beszélnek az átmenetről az információs társadalomba. A pártoknak alkalmazkodniuk kell az új helyzethez, de a szakszervezetekkel szemben is alapvető kihívás az, hogy miként lehet kapcsolódni az emberek élethelyzeteinek individualizálódási és pluralizálódási folyamatához. Mivel ma az individualizálódás növekvő képzettségi szintet és fokozódó cselekvési képességet, az önálló tevékenység és a szemé-

lyiség iránti növekvő igényeket foglal magában, a különböző szervezeteknek gondolniuk kell arra, hogy a politika formájának kölcsönhatása szempontjából a vélemény- és akaratképződés szervezeten belüli struktúráit és folyamatait is hozzáidomítsák a fejleményekhez.¹⁴

A gazdasági helyzet alakulását jelzi, hogy a bruttó társadalmi termék növekedése Németország nyugati területén 1990-ben 4,5%, 1991-ben az előrejelzések szerint 2,75% és 1992-ben 2-2,5% körül alakul, miközben az ország keleti felén a gazdaság minden ágában jelentős visszaesés volt.¹⁵ A német egység következtében egy évvel a valutaunió után az új tartományokban növekedett a beruházás, felgyorsult a privatizáció. 1991 nyarán az új tartományokban 2140 üzem vásárolható meg és további 2000-re tettek eladási ajánlatot. A privatizáció eredményeként Sachsenban az üzemek 36,8%-a, Sachsen-Anhaltban 18,4%-a, Thüringiában 15,9%, Kelet-Berlinben 11%, Brandenburgban 8,7%, Macklenburg-Vorpommernben 9,3% került eladásra.¹⁶

1990 előtt a nyugatnémetek jövedelmi viszonyaira jellemző volt, hogy növekedett a különbség az önállóak és a munkavállalók között. Amíg 1980-ban az önállóak háztartási bevétele 2,8-szorosa volt a munkavállalók háztartásának, addig 1988-ban 3,7-szerese. A munkavállalók netto bevétele havonta 2242 DM a 4,3 millió egész munkaidőben foglalkoztatottak körében, addig az egész évben dolgozó nő közül kb 1 milliónak a bruttó jövedelme 2000 DM alatt maradt. Az alkalmazottak és a munkások közötti munkajövedelem különbségek a férfiak esetében 27%, a nőknél 20% az alkalmazottak javára. A részmunkaidőben foglalkoztatottak száma 1976-1987 között 2,5 millióról 3,1 millióra nőtt. Bizonyos rétegekben, elsősorban a munkanélküliek körében növekedett a szegénységi rizikó. 1989-ben 2,03 millió regisztrált munkanélküli volt az NSZK-ban, közülük 68% kapott munkanélkülieknek járó különböző segélyeket. A nyugdíjak átlaga a munkásoknál 1792 DM, a munkásnőknél 815 DM, a férfi alkalmazottaknál 2279, a nőknél 1203 DM. Az élethez szükséges anyagi alapok differenciálódása egyben az élet alakításának differenciálódásához is vezetett.¹⁷ Például bizonyos életfázisokban mint a képzési korszak, a tanulmányok, az öregkor növekedett az egyedülálló háztartásának aránya 1960-ban 20%, 1980-ban 30%, 1988-ban 35% volt. Mindez a társadalmi-állami hozzájárulások újraszervezését igényelte.

Németország keleti részében a nyugatihoz képest az életfeltételek és az életminőséget meghatározó tényezők terén áll fenn lényeges színvonalkülönb-

ség. A kereskedelem, a szolgáltatások, az egészségügyi ellátás, az infrastruktúra, az utazási lehetőségek, a városok, a lakóterületek kinézete, a megdolgozott jövedelem realizálásának lehetőségei azok a területek, amelyekben az elmaradás az új tartományokban a mindennapi életben érzékelhető. A nyugati tartományokban az átlag havi jövedelme 2111 DM, a keletiben 957 DM, 1990 júniusában a keleti tartományokban a munkások átlag havi jövedelme 873 DM, a szövetkezeti paraszté 822 DM, alkalmazottaké 854 DM, felsőfokú képzettségű alkalmazottaké 1171 DM. A férfiak havi átlagjövedelme 1019 DM, a nők havi átlagjövedelme 752 DM. 1991 május végén a keleti tartományokban 842,300-an voltak munka nélkül, további 1,963,000-an rövidített munkaidőben vagy foglalkoztatási programban dolgoztak.¹⁸

Németország keleti részén 1991-ben a gazdaságban egymásnak ellentmondó tendenciák érvényesültek, mert miközben tovább tart a bruttó nemzeti termék csökkenése a gazdaság néhány területén az építőiparban, a kézműiparban és a kereskedelemben pozitív jelek mutatkoznak. Az előrejelzések a nyugati és a keleti országrész közötti különbségek csökkenését vázolják döntően hosszú távon. A különbségek csökkenése feloldhat néhányat az elmúlt két év ármeneti korszakának feszültségeiből és ezzel a "proteszt pártok" társadalmi bázisát is felbomlasztaná.

A német pártrendszer jellegzetes vonásai

Az NSZK pártrendszere az évtizedfordulón a flexibilitás irányába mozdult el. Nemcsak az elmúlt másfél évtized új mozgalmairól és az ezekből született pártokról van szó - zöldek, republikánusok - hanem a hagyományos pártok megújulása is megindult, illetve gyorsult. A német egység még változatosabbá tette a párt spektrumot, még akkor is, ha az elemzők túlnyomó többsége átmenetinek tekinti az új tartományok egyes pártjait. Az 1990. decemberi választások bizonyították, hogy a választói piac nyílt lett. Az NSZK-ban 1945-1980 között - a korábbi három nyugati zónát és Nyugat Berlin három szektorát is beleértve - 130 párt létezett.

A kilencvenes évek elejére Németországban az egymással érdemben rivalizáló pártok száma növekedett. A nyolcvanas évtized derekán az NSZK-ban az öt parlamenti párt mellett további 52 párt működött regionális, illetve országos szinten. A választásokon ennél kevesebb párt indult, számuk 20-25 között mozgott. Tartományonként az 5%-os választási küszöbértéket ezek közül csak néhány pártnak sikerült elérnie. Némileg változott a helyzet 1989

októbere után, amikor az NDK-ban majd 1990 október 3. után az új keleti tartományokban új pártok, pártszövetségek születtek, régiük megszűntek, illetve átalakultak. A német pártrendszerben egyfajta differenciálódási folyamat zajlott le, egyes pártok eroziója figyelhető meg, és néhány párt marginalizálódása is felgyorsult.

Németország jelenlegi történetének egyik jellegzetessége, hogy a pártok átalakulásának és keletkezésének folyamata egyszeri történelmi válság-szituáció terméke és egyben a modernizáció következménye. A német egység létrejötte alapvetően meghatározza a pártok helyzetét, születését. Németország föderalista felépítése kedvez az új pártok keletkezésének. A regionális választásokon való részvétel megkönnyíti az új politikai csoportosulások szerveződését, és lehetőséget ad arra, hogy átléphessék azt a Rubikont, amely a politikai csoport vagy párton belüli frakció és a párt között húzódik. Ebből a szempontból figyelemre méltó a republikánusok genezise. 1990. márciusi választások az NDK-ban azt is bizonyították, hogy az új pártok nehéz helyzet előtt állnak, mert a párt identifikáció erősen hatott a korábban fennálló pártokban és ez számukra jelentős előnyt jelentett. A nagy pártok és az érdekcsoportok szervezett szövetsége szintén érzékelhető haszonnal járt a nagy pártok számára. Mindez kifejezésre jutott a nyugatnémet politikai és gazdasági elit hatásos részvételében a választási küzdelemben. Ezáltal egyenlőtlené vált a 24 párt és politikai szövetség választási megmérettetése.

A német pártrendszer a nyolcvanas évtized elején egy "három és félpárti" mértékelt pluralista rendszerként jellemezhető, amelyet a zöldek parlamenti képviselete feszített szét, majd az 1990. évi választások tovább lazították. Amíg a nyolcvanas évek kezdetén a nagy pártok a szavazatok többmint 90%-át megszerezték, addig 1990. decemberében ez az arány 77,3%-ra csökkent. A "három és félpárti" rendszer a politikai közép rendszere volt, a mai hatpárti rendszer már egyértelműen nem jellemezhető ilyen módon.

Az NSZK pártrendszere három nagyobb fejlődési szakaszon ment át. Az első szakasz az 1945-1953 közötti időszak, amelynek sajátja a strukturális kettéosztottság: egyrészt a világnézetileg meghatározott és ezen az alapon szervezett pártok-polgári és szocialista pártok- másrészt a regionális szubkultúrák jelenléte. A második szakasz 1953-1961 közötti évek, amelyre jellemző az uniópártok növekvő integrációs ereje és az SPD ellenzéki pártból konkurens párttá válása. A harmadik szakasz 1961-t követően funkcionál

mint "néppárti" rendszer, amelyhez kapcsolódnak a radikális, nem megalapozott ellenzéki pártok.²⁰ A német pártrendszeren belüli koncentrációnak és stabilizálásnak okai között első helyen a gazdasági fejlődést kell említeni, amely a politikai közép kialakulásának alapvető forrása. A stabilizáció és a konszenzus képesség a német modernizáción alapul, amely felerősítette és kiszélesítette a középosztályt. Mindemellett a nagy pártok integrációs képessége és tanulóképessége hatékonyan bizonyult: a liberalizmus leküzdötte szakadásának veszélyét, az uniópártoknak sikerült a vallások feletti keresztény profil kialakítása és az SPD megoldotta legitimitációját a fennálló rendszeren belül. A néppártok a lakosság többségének politikai képviselőit vállalták, rájuk jellemző programokban megfogalmazták. Ugyanakkor a politikai rendszerben és a gazdaságban, valamint a szellemi életben keletkező bizonyos konfliktusok rövid életű pártok születését eredményezték. Az esetek egy részében a nagy politikai pártokból történt leszakadások, kiválások útján ezek a nagy pártok integrációs erejének gyengülésére utalnak, vagy pedig eddig fel nem ismert, olykor figyelmen kívül hagyott társadalmi feszültségek szervezeti következményei voltak.

A pártok nagy koncentrációja után, 1961-et követően a nyolcvanas évek elején pártalapítások mutatják a nagy pártok valóságos képtelenségét az integráció széleskörű, általános megvalósítására a politikai spektrum jobb és baloldalán, de időnként középen is.²¹ Ezt az időszakot ezért a politikai normatív legitimitáció válságnak tekinthetjük, amelyben a CDU-tól jobbra az NDP, a Deutsche Freiheitspartei, AVD, az SPD-től balra a DFU, a DKP, valamint a parlamenten kívüli ellenzéki mozgalmak az "új baloldal" keletkezett. A nyolcvanas évtizedben új pártok alakultak három nagyobb hullámban. Az első a zöldek párttá válásának időszaka, amely jelentékeny ellenzéki tömegmozgalmakra támaszkodott egy emelkedő mozgalmi ciklus keretében. A második hullám keretében a republikánusok elkülönülése az unió pártoktól a nyolcvanas évek közepétől. A harmadik hullám a német egység teremtette új helyzetből származik és pártok, szövetségek változatait hívta életre.²² E folyamat mellett két másik nem kevésbé jelentős fejleményt is regisztrálhatunk. Kétségtelen erőpróba előtt álltak a nagy pártok, vizsgáztak tanulási képességből, hibáik, gyengeségeik felismeréséből, az új helyzetekhez való alkalmazkodásból.

Ennek elsődleges eredményeként a CDU, CSU és az SPD átalakította elképzeléseit az ökonomia és ökológia kapcsolatáról, a szociális problémákról,

a bevándorlásról, a német egység megteremtésének lehetséges módozatairól. A következmények az integrációs képesség valamelyes erősödésében mutatkoztak.

A nagy pártok védekező reflexei abban is jelentkeztek, hogy mint a hatalom hordozói, a CDU, CSU és FDP a kötelező játékszabályok stabil kereteit a pluralista érdek- és véleményartikuláció számára tartották fenn, hogy ez a kis pártokat a politikai perifériára szorítsa és ezúton felmorzsolja.

Helmut Kohl a politikai párt néppárti karaktere legpregnansabb vonásának a párttagság struktúráját tartotta a CDU néppárti jellegét elemezve. A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a CDU átlépte azt a küszöböt, amely elválasztotta a választási pártot a "tagpárttól". "A párt radikálisan megfiatalodott és megújulási folyamaton ment át. A tagság közel 50%-a - a nyolcvanas évek elején - 1970 után lépett be a pártba. Egészében a CDU-nak többmint 700,000 tagja van. Minden harmadik új tag nő."²³

A kereszténydemokrata párt programbeli megújulásának folyamata 1971-ben indult a düsseldorfi kongresszuson, ahol új akcentust kapott a képzési-, és társadalompolitika. Az ezt követő kongresszusokon a legfontosabb társadalompolitikai témák határozták meg a párt tevékenységét, úgymint az oktatás-képzés, az építési telek-jog, a vagyonpolitika, és a munkavállalói jog. 1968-tól folyt a párton belüli vita az új alapprogramról, amelyet 1978-ban a ludwigshafeni kongresszuson fogadtak el. Ebben a programban a CDU így határozta el magát: "A CDU néppárt. A párt népünk minden rétegéből és csoportjából származó emberhez fordul. A CDU politikája az emberekről és a felelősségükről szóló keresztény megértésen nyugszik."²⁴

A keresztény demokraták néppárti programjának jellegzetessége volt, hogy a nemzeti érdekképviseletet, vagyis a német egység megteremtéséért folytatott politikát, szellemi küzdelmet maradéktalanul vállalta és ezzel az össznépi és össznemzeti törekvések politikai képviselője lett, egyben integrálta mindazon szervezett és szervezetlen csoportokat és rétegeket, melyek értékrendjükben a fentieket kiemelten kezelték.

A CDU kormányra kerülésével párhuzamosan az NSZK-ban a modernizáció újabb hulláma tetőzött, amely különösen a nagyvárosok lakosságát érintette, nem mindig kedvező hatással. Ehhez járult még a politika értékelésében a túl ideologikus magatartás, amely túlértékelte az uniópártokat, ezzel elfeledve azokat a társadalompolitikai témákat, mint az ökológiai hiány, a de-

mográfiai deficit, a háztartási deficit, mely lassan erodálta az 1983-as választási eredményeket. A CDU integrációs képességének csökkenése társadalompolitikai témákban a jobboldali extrémcsoportok tömörülését és részben kiválását eredményezte az unió pártokból.

A nyolcvanas évtized elején a választók 13%-a határozott jobboldali extrémista világgéppel vett részt a választásokon. Ennek a világgépnek a jellegzetességei: a nacionalista történelemfelfogás, gyűlölet az idegenekkel szemben, a demokráciával és a pluralizmussal szembeni állásfoglalás, túlaradó tisztelet a nép, a haza és a család iránt. 1982 után az unió-pártok kormánybakerülésével megnövekedett a lehetőség az extrém mozgalmak integrálására. Az uniópártok elsősorban ideológiailag vonzották magukhoz ezeket a tömegeket. A nyolcvanas évtized elején a német szellemi életre nagy hatást gyakoroltak az amerikai neokonzervatív teoretikusok mint Daniel Bell, Peter Berger, Nathan Glaser, Seymut Martin Lipset, Robert Nisbet, Edward Shils. A nyolcvanas évek elején kibontakozó válságot elsősorban kultúrválságként definiálták és a problémák lényegét abban látták, hogy az emberek meggyőződése szétmállott, erodált, moráljuk, modoruk korrumpálódott. A terápia egyfelől gazdasági, másfelől a neokonzervatívok azt ajánlották, hogy a demokratikus elveket mérsékeljék, amelyek a legitimációs szintet túl magasra srófolták. A német neokonzervatívok visszanyúlnak a német konstitucionalizmushoz, amely a demokráciából nem őriz meg többet, mint a jogállamot, kapcsolódnak a luteránus államegyház motímvához, amely egy pesszimista antropológiában gyökerezik, visszanyúlnak a fiatal konzervatizmushoz, amelynek örököse viaskodva eljuthat a modernizmussal való kompromisszumhoz. Úgy tűnt, sikeresnek bizonyul a nyolcvanas évek első felében az uniópártok integrációs képessége, de ahogyan az évtized közepétől a választók egy részének kiábrándulása megélenkült a keresztény-liberális kormányból és az uniópártokat kezdték felcserélni a DVU-ra, NPD-re és a republikánusokra.

A nyolcvanas évtizedekben a CDU és CSU megkezdte a konzervatív néppártokról vallott nézeteinek újragondolását. Kipróbálják azt az új projektet, amely két kihívásnak is eleget próbál tenni, egyrészt elvégzi a szükséges és elkerülhetetlen modernizációt, másrészt válaszol a pártspektrum jobboldaláról érkező kihívásokra. A CDU politikai arculatát, egész koncepcióját középpártként határozza meg.²⁵ A CDU modernizációja arra az értékváltásra épül, amely a választói potenciál életstílusának változásaiból ered. "Tömeg-

pártoknak, ha nem akarják kockáztatni a hatalomvesztést, a politika és a társadalom változásainak nyomán kell maradnia. "De a modernizációval az a veszély is keletkezhet, hogy a párt spektruma túl széles lesz és akkor a belső integráció gyengülése következhet be. A nyolcvanas évtized eseményei bizonyították, hogy a neokonzervatizmus a lakosság körében potenciális támogatásra találhat és autoratív rendpárti eszmékre pozitívan reagál. Kétségtelen, hogy a CDU a konzervatív tradíciókat folytatta, a szociális állam leépítését felgyorsította és ezzel felélénkítette a társadalmi polarizáció folyamatát. De ugyanakkor érzékenyen reagált bizonyos szociális feszültségekre és azokra megoldást keresett. A társadalmi változások közül a nők hivatásgyakorlása, a munkásképzés és továbbképzés, a munkaidő rugalmassága és ezzel együtt a szabadidő jelentős meghosszabbodása és mindezeken az életfeltételekre és az életstílusra gyakorolt hatása következményekkel járt a CDU struktúrájára és funkciójára. Bár továbbra is a "politikai közép" pártja a CDU, alapvetően az új középosztály elvárásait tükrözi. Politikai szlogenjei közül a legjellemzőbb a "továbbra is ugyanúgy" maradt, emellett nőtt a befolyása a nők, a munkások körében. A munkanélküliség az újszegénység, az agrárszektor protesztjei, a régi technológiával dolgozó ágazatok válsága mozgalmakat indukált a pártspektrum jobb oldalán, hiába jelentette ki F.J. Strauss a republikánusokról, hogy "tőlünk jobbra nincs demokratikusan legitimált párt".

A nyolcvanas évek második felének egyik fontos jellegzetessége a republikánusok szerveződése illetve más, a kereszténydemokratáktól jobbra álló pártok viszonylagos erősödése. A republikánusok majd a DVU- Liste D megjelenése egyszerre mutatta a CDU-CSU integrációs képességének gyengülését, a relatíve zárt pártrendszer feltörését, bizonyos mértékű pluralizálódását. A pártkötelékek feloldásának trendjére utal ez a jelenség. Az extrém jobboldali pártoknak, a republikánusoknak, az NPD-nek, az ÖDP-nek, a DVU-nak, a Liste D- nek, a patriótáknak nem sikerült elérniük az 5%-os határt - kivéve Nyugat Berlint, Bremeht - mivel közöttük éles konkurrenca harc bontakozott ki.²⁶ Ugyanakkor egyben egyfajta munkamegosztás is megfigyelhető, ami a militáns jobboldali konzervatizmus és a nyílt újfasiszták között húzódik. Az extrém jobboldali széttagoltság megmutatkozik az egyes politikai csoportok harci módszereinek különbözőségében. Mindazonáltal az elmúlt fél évtizedben a jobboldali extrém pártok politikaképesek lettek Németországban. Az extrém jobboldali pártok a "kisemberek" és az "alulprivilegizáltak" pártjaiként léptek

választóik a munkások, az egyszerű alkalmazottak elé, de elsősorban azok alkotják választótáborukat, akiknek életfeltételei bizonytalanok, lakásproblémáik vannak és munkahelyük az áttelepültek és külföldiek konkurenciájának következtében aggodalomra ad okot.²⁷

A szélsőjobboldali pártok idegengyűlölete egyben szociális motivációval, a munkanélküliségtől való félelemmel is párosul. Kétségtelen tény, hogy ezeken a területeken az NSZK átlagát megközelítő vagy meghaladó arányban élnek külföldiek. A külföldiek aránya 1984-ben az összlakosság százalékában Nyugat-Berlinben 13%, Bremenben 7%, Bajorországban 6,1%, Baden-Württembergben 9,2 volt. Néhány nagyvárosban magasabb arányokat találhatunk: Frankfurtban 24%, Köln 14,9%, München 16,4%, Stuttgart 17,5% volt a külföldiek aránya a városok lakosai között. A direkt összefüggésekre utalnak az 1989 márciusi választások adatai Frankfurtban, ahol az NPD szavazatok 6,6%-t kaptak. Az új jobboldali pártok köztük a republikánusok sajátossága, hogy taglétszámuk 70%-a, szavazóinak 30%-a 30 éven aluli. Úgy tűnik, hogy ezek a pártok "férfi" pártok, szavazóik közül erős többségben vannak a férfiak. Az 1989 júniusi Európa Parlamentbe történt választáson a republikánusok a női szavazatok szerint 4,9%-ot értek el, míg a férfi szavazók aránya 9,6%-ot mutatott, de egyes tartományokban ennél jóval magasabb arányban részesedtek, például Bajorországban a férfiktól a szavazatok 18,5%-át a nőktől 10,6%-át, Baden-Württembergben 12,2%-t a nőktől 6,3%-t és Hessenben a férfiktól 9,1%-t a nőktől 4,4%-ot kaptak a republikánusok.²⁹

Az a mélyreható modernizációs "schub", amely Németország nyugati felén következett be a lakosság különböző rétegeit tette "hajléktalanná", részben szellemi, részben emocionális hajléktalanná az NSZK-ban, szociálisan az új keleti tartományokban. Mindez kedvez a populistáknak. A jobboldali mozgalmak és szervezetek elhelyezhetők azon a skálán, amely a jobboldali populistákon, a jobboldali extremistákon, a jobboldali radikálisokon át a jobboldali terroristáig terjed.

A demokratikus pártrendszer integrációs képessége választja ki, különíti el szellemileg, politikailag, szervezetileg az extrém jobboldali mozgalmakat és szervezeteket.

Világosan kirajzolódik, hogy ezeket a rétegeket a hatalmon lévő politikai döntéshozók folyamatosan figyelmen kívül hagyják. Elfogadott az a kutatási eredmény, hogy az új szegénység és a jobboldali extremismus között közvetlen

az összefüggés. Mások - így a szociáldemokrata kutatók - írják: a republikánusok választói elsősorban nem szociális struktúrájuk szerint különíthetők el, hanem jobboldali extrém ideológiájuk különbözteti meg őket a politikai spektrumban. Mindamellettt ahhoz, hogy ezekre a társadalmi jelenségekre választ lehessen adni, a pártrendszer egészének vizsgálatára van szükség. A jobboldali szerveződés kutatási koncepciójának azon kell alapulnia, hogy milyen a pártrendszer állapota, milyen irányúak a változások. Sokan úgy vélik, hogy a jobboldali jelenségek okait elég összekötöniük a CDU-CSU-val és kielégítő válaszokat kapunk a modern német jobboldaliságra. Ezzel szemben akkor járunk el helyesen, ha megválaszoljuk azt a kérdést is, hogy a többi német párt milyen szerepet játszott a szélső jobb pártok és mozgalmak kialakulásában.

Kétségtelen tény, hogy a szociál-liberális koalíció éveiben történtek zömében azok a változások a társadalom mikro- és makrostruktúrájában, amelyek életre hívták az új szociális mozgalmakat és ennek mentén szerveződtek meg a zöldek. A korábbi évtizedek szinte korlátlan konzumálási adottságai a kereszténydemokrata és a szociáldemokrata párt néppárti jellegét erősítették és a zöldek a német társadalom határán szerveződtek meg. A nyolcvanas évek elején a zöldek és a proteszt mozgalmak összefonódása rövid idő alatt regionális pártból országos párttá növelte a környezetvédőket. J. Raschke álláspontja szerint a zöldek nemcsak egy új párt, hanem egy új párttípus is, mert velük egy "posztindusztriális keretpárt" jelent meg a politika színterén, amelynek jellegzetességei:

- a.) lazán szervezett decentralizáltan irányított párt erős báziskötöttségekkel
- b.) a párt lényegében úgy tekinthető, mint a piacgazdasági rendszerben elhanyagolt szociálstruktúrális és ökológiai szükségletek számára nélkülözhetetlen érdekképviselet,
- c.) a párt nem rendel el alá programját a szavazatok maximális elérése elvének.³⁰

A zöldek szociális bázisa alapvetően a 35 éven aluli korosztályban jelölhető meg, szavazóinak több mint 70%-a ebből a körből származik. Az irodalom négy irányzat kialakulását és jelenlétét regisztrálta a párton belül: az ökoszocialistákat, az ökoliberálisokat, a fundamentalistákat és a realistákat.³¹

A nyolcvanas évek közepétől a párton belüli viták egyre gyengítették a párt hatékonyságát és a rotációhoz mint alapvető és nélkülözhetetlen szervezeti elvhez való makacs ragaszkodás megrendítette a választók bizalmát.³²

Találónak bizonyult H.J. Veen jellemzése, hogy a zöldek napjaink miliőpártja.

A nyolcvanas évtizedben ellentmondásosan alakult az SPD helyzete. Miközben nagy szellemi energiával dolgozott programjának megújításán és sikeresnek bizonyult szociálpolitikája, és nemzetközi politikája, addig nem járt eredménnyel a gazdaságpolitika újragondolása, és nem volt elég gyakorlatias az a jellemzés sem, amelyet a modernizáció új szakaszáról adtak.³³ A szociáldemokrácia társadalmi bázisa lassan, de megállíthatatlanul erodált. Olyan társadalmi csoportokhoz kötötte sorsát, melyeket nem ragadott magával a modernizáció. Lényegében nem történt meg az 1987. évi választások eredményeinek kritikus értékelése sem orientációs, sem személyi vonatkozásban. A tartományi választások eredményei 1987 után igazolni látszottak azt a feltevést, hogy az uniópártok gyengülése, visszaesése megnöveli az esélyt a kormányzati hatalom visszaszerzésére. Az ökonómia és ökológia összekapcsolása a szükséges programbeli modernizáció csak egyik elemeként értékelhető és nem bizonyult elégséges muníciónak az 1990. évi választási csaták megnyeréséhez.

A német pártviszonyok átrendeződésének első nagy etapja a német egység gyors megvalósulásával párhuzamosan ment végbe. A két német állam egyesülése, amely különböző társadalmi struktúrák egyesülését jelentette a stabil nyugatnémet politikai és pártrendszer alapján kiterjesztve a nyugatnémet értékrend érvényesítését a gazdaságban, a szellemi életben, a mindennapi életviszonyokban. Alapvetően nem történt lényegi változás a német (nyugatnémet) pártrendszerben, továbbra is azok maradtak fő- és karakter szereplők, amelyek eddig voltak, de sajátos szimbiózisban élve és új keleti tartományok politikai szereplőivel.

Az átrendeződés első állomása az NDK pártrendszerének a Honecker-rezsim pártjainak szétesése. A SED-nek 1989 nyarán megközelítőleg 2,3 millió tagja volt, míg az úgynevezett blokkpártok taglétszáma 110 és 140 ezer között mozgott.³⁴ A felszínen a látszólag mozdulatlan, lényeges eroziótól mentes pártrendszeren belül megkezdődött az egyes pártok átalakulása, különböző oppozíciós csoportok, elő-pártok szerveződése. A CDU-ban és az LDPD-ben az ötvenes évek kezdete óta kialakult újra és újra az ellenállás a folyamatos gleichschaltolással szemben. Röviddel 1989 októbere előtt az LDPD elnöke, Manfred Gerlach a SED vezetésével szemben átfogó reformokat követelt.

1987 május 7-i helyi választásokon tapasztalt visszaélések miatt oppozíciós csoportok alakultak, kibontakozott egy proteszt mozgalom és megerősödtek az evangélista templomok körül szervezett csoportok is. 1987 szeptember 12-én a "Neues Forum" szervezésében 200 ezer aláírást gyűjtöttek 1989 novemberéig. 1989 szeptember 12-én alakult a "Demokratie Jetzt" mint a keresztények és kritikai marxisták szövetsége. 1989 október elején létrejött a DA "Demokratischer Aufbruch", amely a hónap végére 6 ezer tagot számlált. 1985 nyarán keletkezett az IFM/Initiative Frieden und Menschenrechte/, amely 1989 őszén 400 aktív taggal számolhatott. A SED bomlását bizonyította, hogy 1989 elején fellépett a "Vereinigte Linke", 300- 500 szakszervezeti ember, értelmiségi, keresztény-szocialista alkotta csoport, korábbi SED tagok. 1989 július-augusztusában kezdeményezőcsoport alakult az SPD megalakítására.

Az 1989 októberi forradalom után felgyorsult a régi pártok szétesése, átszervezése és egyben az új pártok megalakulása. Ez egy demokratikus pártrendszer kialakulásának kezdetét jelentette az NDK-ban, amelynek erőviszonyait a márciusi és a májusi választásokon lehetett lemérni. A SED erőzója rendkívül gyorsan bekövetkezett, 1989 október és december között kb. 1,4 millió tag lépett ki és ezt a folyamatot nem tudta megállítani a decemberben tartott SED rendkívüli kongresszus sem, amely kezdeményezte a PDS megalakítását. 1990 február 24-25-én tartották PDS I. kongresszusát, amely a demokratikus szocializmust hirdette meg.³⁵ Az 1946-ban létrejött marxista-leninista tömegpárt szétesett és a PDS alapjában véve a SED reformvonalából alakult meg.

A CDU-ban 1989 november 30-án a régi elnök helyett de Maiziére-t választotta meg elnöknek és a december folyamán tartott rendkívüli kongresszusán a radikálisan megújult párt magát keresztény profillal jellemezhető néppártként jelenítette meg, amely szociális és egyben ökológiai piacgazdaságot kívánt kipróbálni, törekedve Németország egyesítésére az egységes Európa keretében. Ez a párt az 1990 márciusi választásokon intenzív támogatást kapott az NSZK belüli CDU-tól. Az LDPD 1990 február 9-10-én tartott rendkívüli kongresszusán újította meg magát az FDP-től támogatva. A régi blokkpártok közül az NDPD nemzeti liberális pártként határozta meg magát 1989 decemberben. A DBD-ben 1989 november és 1990 márciusa között kidolgozott alapelvei a reformált szocialista modellt jelölték meg pártprogramként.

Ez a párt 1990 januárjától végleg szakított az SED-del. AZ új pártok közül az SPD-t emeljük ki, amely 1990 január 13-án Berlinben tartott tartományi küldött konferenciáján hirdette meg programját: az 1945 tradíciói alapján Németország egységének megteremtése, az SPD-vel való szoros együttműködés alapján. 1990. februárjában 30-32 ezer tagja volt a keleti SPD-nek.

Az SPD február 22-25-én tartott első kongresszusa a párt céljaként a parlamenti demokrácia megvalósítását, a föderalizmust, a demokratikus szociális-ökonómiai piacgazdaságot, Németország egységét egy demokratikus szövetségi állam keretei között határozta meg. Ezek megvalósításához élvezte a nyugati SPD anyagi és szervezeti támogatását.

A Deutsche Soziale Union, a DSU 1990 januárjában alakult és februári első kongresszusa után gyors erősödésnek indult a bajor CSU támogatásával, taglétszáma elérte az 50,000-t. Ez a párt a liberális és katolikus csoportokból nőtte ki magát.

Az FDP a korábbi LPDP és a Deutsche Forum Partei egyesítve született meg 1990 februárban.

A környezetvédő és más ellenzéki csoportok alakították meg a Grüne Partei-t, amely a választások idejére 5-10 ezer közötti taglétszámmal működött. A DA Demokratischer Aufbruch 1989. decemberében tartotta alapító kongresszusát és keresztény demokrata platformot hirdetett meg. 1990. március, az NDK-ban parlamenti választásokat tartottak. Ez a választás eltért a parlamenti demokráciában szokásos választásoktól, mivel nem alakulhatott ki a választóknak a pártokhoz való kötődése. Ez a kapcsolódás a választók és a pártok között törénelmileg alakult ki a társadalmi struktúra, a képzettség, a hivatás-foglalkozás, a családi viszonyoknak megfelelően. Ilyen kapcsolatok kialakítására nem volt idő. Ezért a szavazói döntés nagymértékben szubjektív és a pártok kiválasztása azon az alapon történik, hogy milyen javaslatokat tesznek a problémák megoldására, amelyek a választók céljai között szerepelnek. Ebben az esetben alapvetően nem az érdekvizonyok és az érdekképviseletek alapján történik a választás.³⁶

A politikai erők átcsoportosulásának sajátosságaként választási szövetségek alakultak. A CDU, a DSU és a DA megalakította az "Allianz für Deutschland" szövetséget, a liberális pártok az LDP, az FDP és a DFP létrehozta a "Bund Freier Demokraten"-t. A "Bündnis 90" különböző polgári csoportokat tömörített és tagja volt a szövetségnek a Grüne Partei és az Unabhängigen Fra-

uenverband is. A parlamenti választásokon a következő eredmények születtek az Allianz a szavazatok 48,4%-t kapta (CDU 40,82%, DSU 6,31%) a BFD 5,20%, az SPD 21,88%, a Bündis 90 2,91% a Grüne-UFV 1,97%, a PDS 16,4%-t ért el, míg korábbi a DBD 2,18%-t. A májusi kommunális választásokon bizonyos változások történtek az erőviszonyokban, lényegében azonban a márciusi választások eredményei nyertek megerősítést. (A CDU 34,4%, DSU 3,4%, PDS 14,5%, SPD 21,2%, BFD 6,6%, NF 2,4%, DBD 3,6%).

Ha a szavazatok területi megoszlását elemezzük akkor az első szembevetülő eredménye CDU fölénye és részben a DSU-é Szászországban, Thüringiában és az ipari vidékeken, az SPD Berlinben és az északi területeken kapott jelentős számban szavazatokat. Ugyanott volt számottevő politikai tényező a PDS is.

Az 1990 tavaszi választások után rohamosan felgyorsult a két német állam egyesülésének folyamata, amely egyben a legrövidebb utat jelentette a piacgazdasághoz. A német egység egyben az össznémet pártrendszerbe történő betagozódást jelentette. A német egység irányában történt előrehaladás felgyorsította a nyugatnémet pártrendszer konstans tényezőihez történő közeledést, illetve azokkal való egyesülést. A korábbi blokkpártok közül az NDPD-vel, a DBD, BFD és az Allianzhhoz tartozó DA 1990 augusztusában belépett a keleti CDU-ba, és ez a párt amelynek taglétszáma 150-200 ezer között mozgott 1990 október 12-én Hamburgban tartott kongresszusán egyesült a CDU-val. A DSU 1990 júliusában csatlakozott a CSU-hoz. 1990 augusztus 11-12-én Hannoverben tartott FDP kongresszuson történt a liberálisok egyesülése, amikor a 110-140 ezer tagot tömörítő keletnémet liberálisok beléptek az FDP-be, amelynek taglétszáma 65 ezer körül mozgott. A szociáldemokraták 1990 szeptemberében egyesültek, a keletnémet pártnak júliusban 30-40 ezer tagja volt, míg az SPD taglétszáma 912 ezer körül mozgott.

A PDS-nek 1990 elején 350 ezer tagja volt, ezt a magas taglétszámot kihasználva vett részt az 1990 őszi németországi választásokon. A németországi pártosodás következő szakasza már a német egység megvalósulása után következett. A nagypártok a CDU, az FDP, az SPD össznémet pártok lettek regionális differenciákkal. A DSU a CSU támogatásával hosszabb távra biztosította létét Szászországban és Thüringiában mint a bajor kormánypárt fiatal partnere. PSD mint a SED utópártja a keleti közép új tartományokban politikai tényező, de Németország más területein nem képvisel politikai erőt.

Milyen konkrét előnyöket vártak a keleti tartományok lakosai a két német állam egyesülésétől? A következő felsorolás fontossági sorrendet és gyakoriságot jelez: jobb életszínvonalat, a gazdaság megélénkülését, utazási szabadságot, több emberi jogot, nagyobb bevételt stabil árakkal, nagyobb szociális biztonságot, magasabb nyudíjakat, nagyobb lehetőséget a hivatás kiválasztásához, több környezeti védelmet. Ugyanakkor számbavették a várható hátrányokat is; közöttük szerepelt a munkanélküliség, a szociális juttatások leépítése, a lakbér emelés, az életkörülmények drágulása, másodosztályú állampolgárrá válás és az NDK kiárusítása.³⁷

A nyugatnémetek az egyesülést követően a gazdasági növekedés lassulását a növekvő adóterheket, a folyamatos átépülést érzékelték. Ezért a nemzeti egység kiváltotta eufóriát fokozatosan a realitások pontos számbavétele váltja fel.

Az 1990 évi választások eredményei a keleti tartományokban felvetették azt a kérdést is, hogy mennyire volt virtuális az NDK-beli többpártrendszer és mennyiben bizonyult szervezeti, szociálpszichológiai alapnak egyes pártok esetében az össznémet választásokon. A kereszténydemokraták sikerei mögött ott állt a keleti CDU és a blokkpártokból kinövő Allianz, tehát a nyugatnémet CDU-nak volt kit támogatni. Ezzel szemben a szociáldemokraták nem tudtak ilyen szervezett erőre támaszkodni, szervezetileg mindenképpen előlről kellett kezdeniük a párt alapjainak megteremtését. Ez a hátrány érezte hatását mivel a baloldalon a keleti tartományokban az egyes politikai erők közötti elhatárolódás jórészt 1989 és 1990-ben zajlott le. A kereszténydemokraták esetében a rendszerváltás szervezeti stabilitás közepette következett be, addig a baloldalon szervezeti bizonytalanság, a régi szervezetek felszámolása és elhagyása volt a jellemző. A keleti tartományokban szerveződő zöld párt is hasonlóan a szociáldemokratákhoz nem volt képes szervezetek hiányában, a jelentős ökológiai problémák ellenére sem eredményesen szerepelni a választásokon. A választások értékelésekor gyakorta hivatkoznak arra, hogy az SPD hagyományos munkás és szociáldemokrata tradíciók birtokában lévő területeken, Thüringiában, Szászországban szenvedett súlyos vereséget, amelynek hátterében a szervezetek hiányával összefüggő gyenge színvonalú és elégtelen politikus választék is szerepet játszott. Az NSZK területéről "importált" politikusok magukkal hozták ottani teljesítményeik eredményeit és ez az esetek többségében a CDU politikusainak kedvezett.

Az 1990. évi választások elemzése során fény derült az új pártok sikertelenségének okaira. Ezek közül a legszembetűnőbb a szervezeti infrastruktúra hiányai és hibái. Működő pártszervezetek nélkül nehéz versenyre kelni a nagy pártok szervezetei által támogatott jelöltekkel. A mobilizálható vezető egyéniségek hiánya, alkalmatlanságuk vagy ismeretlenségük az új pártok eredményességét nagy mértékben redukálták. Az 1990. évi választásokon az NDK-ban és a keleti tartományokban a nyugatnémet politikai elitből pótolták a vezető egyéniségek hiányát. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy nagyjából azonos társadalmi csoportokat kívántak megnyerni az új pártok, amelyeket a nagy pártok saját választói tömegeiknek tekintettek, így vagy túl szélesnek vagy néhány esetben túl szűknek bizonyultak az integrációs keretek, lehetőségek az új pártok számára. Ez leginkább a választási programokban tükröződött.

A pártrendszer és benne a pártok elhelyezkedését, szerepét nem kis mértékben befolyásolja a pártok közötti kooperáció kerete, formája. A pártok közötti kooperáció egyik formája a választási szövetség, amely az 1990. évi választásokon eredményesen működő szisztémának bizonyult. A keleti tartományokban alakultak választási szövetségek, így Brandenburgban a PDS-LL (PDS, Frei Deutsche Jugend, Die Nelken, KPD, Unabhängige Socialdemokratische Partei Deutschlands) szavazatot kapott, a Bündnis 90) Neues Forum, Demokratie Jetzt) 6,4%-t, Mecklenburg-Vorpommernben a PDS-LL 15,7%-t ért el, ahol a pártszövetség összetétele változott (Demokratische Frauenbund, Die Nelken, FDJ, Marxistische Jugendvereinigung Junge Liste). Szászországban Forum név alatt egyesült a Bündnis 90, a Demokratie Jetzt, a zöldek, a Neues Forum és a Unabhängiger Frauenbund. Sachsen-Anhaltban a Grünen-Neues Forum, amely 5,3% szavazatot nyert el, tömörítette a Demokratie Jetzt, Die Grünen Initiative Frieden und Menschenrechte, a Neues Forum és az Unabhängiger Frauenbund választóit. Thüringiában is hasonló volt a választási szövetség kerete és ennek eredményeként 6,5%-kal bekerültek a tartományi parlamentbe a Neues Forum képviselői.³⁸

Ugyanakkor a pártok közötti kooperáció másik változata az ellenzéki koalíció kötött formái az 1990 december 2. választások után alakult ki a Bündnis 90-en belül. és a PDS-Linke Liste keretében. 1991 szeptember 21-22-én Potsdamban Bündnis 90 név alatt egyesült párttá a Demokratie Jetzt, Initiative Frieden und Menschenrechte és a Neues Forum egy csoportja.³⁹

A pártok közötti kooperáció legfejlettebb formája a koalíció. A koalíciós együttműködés megfelelő fázisa a koalíciós készség szűkebb és tágabb kinyilvánítása. Ez nemcsak a résztvevők koalíciós készségének szóbeli kinyilvánítását jelenti, hanem a koalíciós partnerek kölcsönös elismerését és elhatárolását a közös program kialakítására a koalíciós együttműködés érdekében. E tekintetben figyelemre méltó az a tapasztalat, amelyre szert tettek a zöldek az 1987. évi választások kampány időszakában a vörös-zöld koalíció eshetősége kapcsán. Hessen tartományban a vörös-zöld együttműködés túllépett a koalíciós készség kinyilvánításán, mindkét párt közös koalíciós kormányzási tapasztalatot szerzett. Ez is közrejátszott abban, hogy a zöldek körében megerősödött a retorikai koalíciós készség. A zöldek nürnbergi kongresszusán elhatározták, hogy egy vörös-zöld többség esetén tolerálják a szociáldemokrata kisebbségi kormányt. A közvéleménykutatás alátámasztotta ezt az álláspontot, mert a zöld választók 85%-a pártfogolta a zöldek szövetségét az SPD-vel. Az NSZK történetében 1949 szeptemberétől 1957 októberéig a koalíciós kormányzásban résztvevő pártok száma meghaladta a hármat. 1961 november 17-től két rövid ideig tartó megszakítással, hárompárti koalíció kormányzott a CDU-CSU-FDP részvételével. E történeti időszakot a "polgári" pártok koalíciójaként jegyzik a történészek, politológusok. 1966 december és 1969 szeptember között a CDU-CSU-SPD alkotott nagykoalíciót. A kutatók egy csoportja angolszász példára hivatkozva ezt az időszakot alternatíva nélküli kormányzás időszakának tekinti, amikor a két nagy párt együttes kormányzása kizárt mindenféle politikai alternatívát. 1969 október - 1982 szeptember között kétpárti szociálliberális koalíció vállalta a kormányzati felelőséget. 1982 októberétől ismét hárompárti koalíció van kormányon az 1983. évi választások után 5 párti, majd az 1990 decemberi választások után 6 párti parlamentben. 1957-től a koalíció sajátossága egy párt abszolút mandátum többsége a koalíción belül. Az 1990 decemberi választások eredményeként a CDU 268 mandátumával szemben a CSU 51, az FDP 79 mandátumot birtokol. A koalícióban politikai aszimmetria áll fenn, - melyet a CDU dominanciája jellemez. Tartósnak bizonyult az NSZK-ban a parlamenti pártok közötti együttműködés a szövetségi köztársaság szintjén és ez egyértelműen koalíciós karakterű, ami egy párt abszolút mandátum többségével jár együtt. (Ez alól kivétel a nagykoalíció közel három éves időszaka).

Az 1990 évi és a 1991. évi szövetségi tartományi választások eredményei a koalíciók tarka változatainak létrejöttéhez járultak hozzá. Egyedül kormányoz a CDU vagy a CSU Bajorországban, Baden- Württembergben, Szászországban, az SPD Nordrhein-Westfalenben, Schleswig-Holssteinben, Saarban. Vörös-zöld koalíció működik Niedersachsenben és Hessenben, vörös-zöld-sárga koalíció jött létre Brandenburgban ("Ampel"-Koalition) szociálliberális koalíció alakult Hamburgban és Rheinlandban, CDU-FDP koalíció van Thüringiában, Sachsen-Anhaltban, Mecklenburg-Vorpommerben, Berlint nagykoalíció (CDU-SPD) kormányozza, Bremenben a szociáldemokraták nagyarányú választási veresége új koalíciós kombinációt sejtet.

A szövetségi kormányt a CDU-CSU-FDP koalíció tagjai alkotják, vagyis németország politikai színpéjére jellemző: alul szines, felül fekete.

Az 1990. decemberi parlamenti választások

Az NSZK-ban 1984 óta folyamatosan elemzik - évente 12 ezer főt meginterjúvolva - a hosszútávú politikai preferencia alakulását. Korábbi adatok is bizonyítják, hogy az elmúlt közel másfél évtizedben a pártszimpátia alapján történő politikai preferencia általában kissé visszaesett és ezzel párhuzamosan növekedett azoknak a személyeknek a száma, akik erős preferencia nélküliek. Ugyanakkor a pártspektrum változása új párt jelentkezése és olyan események, amelyek rövid ideig befolyást gyakorolnak a pártokhoz való vonzódásra egyértelműen a pártfüggőségtől való eltávolodást eredményezték. Kialakult egyfajta mobilitás, amely azzal a következménnyel járt, hogy a választásokon történt részvétel struktúrája megváltozott a mindenkori győztes javára. Kimutatható, hogy a kormányzó pártok nyeresége alig származik az ellenzéki pártok veszteségeiből, hanem a preferencia nélküli személyek mobilizálódásának eredményeként jött létre. A kutatások az 1989. évi választások alapján bizonyítják, hogy a pártpolitikailag kötetlen személyek nem kötöttek stabil pártkapcsolatot. Ezt igazolják az FDP eredményei.

Milyen tényezők hatnak a pártpreferencia időbeli folytonosságára? A személyes politikai orientáció stabilitása nagymértékben függ attól, hogy az adott személy melyik pártot preferálja. Amíg az uniópártok és a szociáldemokraták hívei esetében 45 %-ban változtatták pártpreferenciájukat az 1984-1988 közötti választásokon, addig ez az arány 60%-os a zöldek és 80%-os az FDP esetében, ahol a pártokhoz való kötődés 3-szor vagy 4-szer változott. Az FDP-nél figyelhető meg, hogy a leginstabilabb kötődéssel bír, ami nem utolsó

sorban az egyértelmű szociális miliő hiányából következik. Az úniópártok preferenciája hosszabb idő óta erősödött, kialakult a stabil választók tábora.⁴⁰

A választások azt bizonyítják, hogy a hosszútávon érvényesülő faktorok mint a különböző szociális csoportokhoz és osztályokhoz való tartozás, amely a csoportérdekek képviselésével felruhazza a különböző pártokat a német egység folyamatában kevésbé érvényesül, így a választásokon az "issue voting" erősen érvényesülhetett, vagyis a választási döntésekkel az orientációt az adta meg, hogy szubjektíve melyik párt nyújtott megoldást, javaslatot a választó által fontosnak értékelt problémákra. A keleti tartományokban különösen nem lehetett objektív érdekképviseltről szó, hanem csak a választók által percipiált érdekképviselletekről. A nagy pártok esetében a nyugati párttradíciók adták meg a pártok imagét.

Sajátos helyzetet teremtett az 1990. decemberi választásokon a választási rendszer egyszeri módosítása. Az 5%-os határt az új keleti tartományokban a PDS és a Bündnis 90 átlépte 11,1% és 6,5%-os eredménnyel helyet kapva a Bundestagban annak ellenére, hogy szövetségi szinten a szavazatok 2,4%-át, illetve 1,2%-át érte el. Másrészt azzal, hogy a nyugatnémet zöldek nem egyesítették erőiket a keleti tartományok zöld pártjaival szavazatainak száma alatta maradt az 5%-os határnak. A választási rendszer egy alkalomra történt módosítása ha korlátozott mértékben, de befolyásolta köztársaság szintjén a pártrendszert. Az 1990 december 2-án tartott össznémet választások a nemzeti egység jegyében tartottak meg, amelyben háttérbe szorultak a megoldatlan szociális és ökológiai problémák, mivel a nemzeti kérdés megoldása az öt új keleti tartomány számára szorososan összefonódott a több szabadság és a nagyobb jólét reményével.

Az 1990 december 2-i parlamenti választás nem tekinthető klasszikus választásnak, hanem inkább népszavazásnak. Csak egyetlen kérdéstről volt szó: a német egységről; nem volt tárgya a választásnak a jövő, személyeket választottak és nem programot. Az előrejelzett tendenciák érvényesültek: egy erős polgári többség kapott lehetőséget arra, hogy egy új össznémet társadalmat alakítson ki és Németország nemzetközi tekintélyét tovább erősítse, nemzetközi befolyását szélesítse. A választásokat viszonylag könnyű elemezni, mivel a keresztény-liberális koalíció a szavazatok 54,8%-át nyerte el - az SPD és a zöldek számára a választási eredmények a 33,5%, és 3,8% nemcsak a rövid távú perspektívák újragondolását vetette fel, hanem a nagyobb távla-

tokban történő jövőkép felvázolást is szükségessé tette. A választások bizonyították, hogy a munkások nyugaton inkább az SPD-t, keleten inkább a CDU-t választották. Szétfoszlott egy korábbi legenda, mely szerint Szászország és Thüringia "vörös" lenne.

Az 1990 decemberi választásokon a CDU-CSU megelőzte az SPD-t a nyugati tartományokban 24 éves korig is a 40 éven felüliek körében, míg az új keleti tartományokban minden korosztályban ez a helyzet alakult ki. Az SPD előnye csak a 25 és 29 év közötti korosztályban maradt meg Németország-szerte. Egyenlő a helyzet a két párt között a 39 éves korig terjedő választói rétegben. Az FDP mind nyugaton mind keleten 40-60 év közöttiek átlagon felüli gyakorisággal választották, a zöldeket inkább választási területen a 18 éves kortól 39 évesig. A férfiak és a nők választási magatartása csak jelentéktelen mértékben mutat különbséget akár melyik részéről van szó Németországnak. Jellegzetes vonás, hogy Németország mindkét részében a legtöbb katolikus az unió pártokat választotta.⁴¹

A foglalkozási csoportokat tekintve korlátozottak a lehetőségek az összehasonlításra a két országrész között. A munkások körében nyugaton az SPD állt a CDU-CSU előtt, amíg az uniópártok az alkalmazottak és az önállóak között megelőzték a szociáldemokratákat. Keleten a CDU minden foglalkozási csoportban az SPD előtt végzett de különösen nagy volt az előnye a munkásoknál és az önállóak néhány csoportjánál. Az önállóak közül pontosan olyan gyakran választották az FDP-t mint az SPD-t, de keleten a liberálisok az SPD előtt álltak ebben a foglalkozási kategóriában.

A városi és vidéki területeken a választási magatartás nyugaton és keleten ugyanazt a mintát követte. A uniópártok szerepeltek jelentősen jobban, mint az SPD vidéken, és százezer lakos alatti városokban, míg a százezer lakost meghaladó városokban nyugaton a szociáldemokraták felzárkóztak az uniópártok mellé.

A nyugati tartományokban a legtöbb változás Bajorországban, Saarlandban, Niedersachsenben, Bremenben történt. Bajorországban a CSU jelentős szavazatokat veszített, amelyekből számottevő hányad a republikánusok szavazatait gyarapította. Niedersachsenben és Bremenben a CDU szavazatokat nyert az átlagosan magasabb szociáldemokrata veszteségek mellett Nyugat-Berlinben az 1989. évi képviselőválasztásokon a CDU és az SPD között az CDU javára tolódott el. Az 1990 októberi választást a keleti tartományokban

az unió párt korábbi eredményeihez volt hasonló. Ezzel szemben Saschsen-Anhaltban (19,73%) és Thüringiában (14,6%) értek el a liberálisok, többet mint 1990 márciusában. Az 1990 decemberi választások előzményei közé tartozott, hogy az 1987-es szavazás után a kormányzópartok a tartományi választásokon vereséget szenvedtek el, 1989 elején volt a mélypont, amikor a lakosság több mint 30%-a állt az uniópartok mögött. A berlini fal megszűntetését a kormány felhasználta arra, hogy a gyors egyesülés legyen a központi téma a választásokon - ennek eredményeként már az 1990 márciusi választások is mutatták - a többi téma ekkor háttérbe szorult.

Az SPD a decemberi választásokon a szavazatok 33,5%-át kapta, és ezzel "egyharmados" párt lett, amely az eddigi koalíciós gyakorlat szerint nem képes kormányra jutni. Az SPD eddigi bázisa lassan leépül, az átlag fölött vesztett a nagyvárosokban. A visszaesésben szerepet játszik, hogy az SPD a munkásoknál a normálisnál nagyobb mértékben veszített szavazatokat. Ebből a szempontból a szociáldemokraták új helyzetbe kerültek, korábbi szavazói tábora elolvadt és a keleti tartományokban több mint 50%-ban a CDU-t támogatta.

Az 1990. decemberi választásokon az SPD-nek döntő áttörést keleten egyetlen szociális csoportnál sem sikerült elérnie. Jövőbeli kilátásai problematikusak, de egyben a német demokrácia egészét érinti, mivel az SPD a harmadik egymást követő parlamenti választáson veszített szavazataiból és ezzel erősen csökkentette az eddig parlamenti váltógazdálkodás esélyeit, illetve ma még társadalmilag és politikailag nem érett új koalíció lehetőségét vetette fel elméletileg a politikai tervezők körében. A változások, amelyek német földön bekövetkeztek, a pártrendszer alapvetően, de nem részlegesen érintették. Az egyik eleme ezeknek a változásoknak a néppártok helyzetének átalakulása. Az SPD-nek ahhoz, hogy többségképes legyen, a választói spektrum közepére kell koncentrálnia, nem elsősorban a baloldali-ökológiai csoportokra. A választások igazolták, hogy az ökológiai politika nem dinamikus modell jelenleg ami parlamenti többséget eredményezhet.

Az 1990. évi németországi választások ismét ráirányították a figyelmet az FDP-re. 1990 decemberi választáson a szavazatok 11,0%- t nyerték el a szabad demokraták is ez az 1987 márciusi választásokhoz képest lényeges erőgyarapodást jelent. Az FDP 1949 után csak a 3. választási periódusban (1957 október - 1961 szeptember), a 4. választási periódusban (1962 november -

1962 december) és az 5. választási periódusban (1966 október - 1969 szeptember) nem vett részt a szövetségi kormányban. Az 1990. decemberi választásokig 1949 óta 368 hónapon át volt részese a kormányzásnak és ezzel a teljesítménnyel megelőzi mind a CDU-CSU-t mind az SPD-t.⁴²

Az FDP-t csak szoros megkötéssel kezelhetjük néppártként, hiszen potenciálisan nem válhat többségi párttá és választói tagjai nem verbuválódnak minden szociális rétegből, csoportból. Ezért az FDP "fél-néppártnak" tekinthető. Ugyanakkor a két nagy néppártot kiegészítve a német pártrendszer nélkülözhetetlen "mellék-pártja". A német pártrendszer azt mutatja, hogy az FDP a középrétegek felső régióit megnyerve koalícióképes tömeglegitimációs párt, amelynek figyelme adott esetben az 5%-os határ elérésén túl mind nagyobb arányú választási siker elérésére irányul.

Mi volt az oka annak, hogy az FDP javára erőeltolódás következett be a kormánykoalíciók belül? A változás okait általában két tényezővel magyarázzák a választóknak az FDP-ről percipiált képe jelentősnek bizonyult és H.D. Genscher népszerűsége az FDP helyzetét nagymértékben erősítette.

Az 1990. évi választások nem adtak választ arra a kérdésre: hogyan lehetséges kitörni a baloldali gettóból? A választások után megkérdőjelezték a vörös-zöld koalíció modell-értékét a szövetségi köztársaság szintjén. Ez nem csupán azzal magyarázható, hogy a zöldek nem kerültek be a szövetségi parlamentbe, hanem mert nem vált kvázi néppárttá, nem tudott úrrá lenni a pártot szétforgácsoló belső vitákon, nem született meg a párt működéséhez elengedhetetlen programbeli, politikai, taktikai szintézis. 1988 óta élénk vita folyik a parlamenti pártokban hogyan nyerhető meg a választók többségének a bizalma. A "kemény" vagy "puha" témák között válogatva a pártok többsége az ökológiai problémákat kemény témának vélte. F. Deppe szerint az ökológia kimondottan kemény téma volt, de 1989 után klasszikus témák, ezek közül elsősorban a nemzeti egység kerültek előtérbe, Ralf Dahrendorf szerint 1990-től többé nem centrális téma a kelet-nyugati ellentét, kemény téma az ökológiai katasztrófa globális dimenzióban, a növekvő szakadék a szegények és gazdagok között világméretben és a konfliktus régiók kirobbanó válságai. A szociáldemokrata és zöld párti elemzők egyaránt képviselték azt a véleményt, hogy az ökológiai téma nem dinamikus, kemény téma, amellyel parlamenti többséget lehet szerezni. 1987 utáni tartományi választások lehetőséget adtak a pártoknak, hogy lemérjék programjaik, politikai gyakorlataik tömeghatásait.

A néppártok felismerték, hogy lényegi kapcsolat áll fenn a szociális kérdések és az ökonómia-ökológia között, ezért programjaikban egyre nagyobb súlyt kaptak az ezzel kapcsolatos állásfoglalások. Ez felerősítette az integrációs folyamatokat a néppártokban szűkítve a zöldek mozgásterét.

Ugyanakkor az NSZK-ban a nyolcvanas évek végére stagnált illetve hanyatló fázisba ment át a mozgalmi ciklus, ami legérzékenyebben éppen a zöldeket érintette. Nem hagyható figyelmen kívül az ebből származó következmény sem, vagyis a zöldek karizmatikus mozgalmi párt jellege erősen megkopott, a párton belül a realisták térnyerése egyben választóik számára - különösen a kritikus és lázadó fiatalok számára - a párt attraktivitása lényegesen csökkent.

A nagyjából stabil német pártrendszerben három fontos változás következett be 1990-ben: az uniópártokból extrém jobboldali csoportok kiválása, a PDS mint az egyesülést követően formálódó alternatív szocialista párt, a nyugatnémet zöldek szereplése a választásokon. Ezek a pártok a regionális és az országos pártok státuszának mezsgyéjén állnak. Milyen feltételek között épülhetnek be a pártrendszerbe tartósan? A feltételek egyike a választási területeket lefedő szervezetek és egyúttal a területeket lefedő reprezentatív személyiségek. Az 1990. évi választások bizonyították, hogy mindhárom párt ezen a téren gyenge lábakon áll. Ugyanakkor az újonnan megjelent pártoknak el kell foglalni - fontos tématerületeket, programot kell kialakítaniuk, amely társadalmilag releváns irányokat követ, vagyis a programok azt tartalmazzák, amelyet a lakosság nagyrésze különösen fontosnak tart, de amelyeket a nagy pártok nem képviselnek vagy nem képviselhetnek adekvát módon, mert támogatóik, szimpatizánsaik, klienseik alapvető érdekeivel ütköznek. Ha ezeknek a feltételeknek az alapján mérlegeljük a republikánusok, a zöldek és a PDS jövőjét akkor különböző eredményhez juthatunk.

A republikánusok jövője sokféle bizonytalansági tényező miatt hosszabb távon kétséges. A republikánusok megfelelő anyagi háttérrel rendelkeznek - 16 millió DM - ahhoz, hogy szervezeteiket országosan kiépítsék. Hivatalos központjukat Bonnba helyezték át, de az aktivitás továbbra is Bajorországban maradt. A pénzügyi eszközök elosztása körüli vita megosztotta a pártot, és ez egyben labilissá tette helyi vezetőséget. Niedersaschenben, ahol legerősebb volt a szervezet a párt kettészakadt és megkíséreltek egy jobboldali radikális töredékpártot működtetni. A tartományi választásokon nem tudták a polgá-

rokat megfelelően mozgosítani és a személyi reprezentálás gyengeségei is napfényre kerültek.⁴³ Nem volt megfelelően behatárolható a republikánusok választói köre. A republikánus választók véleménye legfőképpen a külföldiekkel történő szembenállásban fejeződött ki. Kétségtelen tény, hogy a gazdasági menekültek, a bevándorlók, az áttelepülők kiélezték a konkurrenciaharcot a lakás és a munkahely megszerzésében, amely megteremti a jobboldali extrémizmust, a modern ipari társadalom normális patológiáját. A néppártok ezeknek a feszültségeknek az enyhítésére törekednek, szűkítve a jobboldali extrémizmus táborát. A jobboldali extrémizmusnak három nagy hulláma volt: az első 1950-1952 között, a második 1966-1969-ben a harmadik a nyolcvanas évek közepétől tart napjainkig. A jobboldali extrémizmus a politikai gyakorlatban elege a túlradó nacionalizmusnak, az antidemokratikus népközösség-koncepciónak, a külföldi ellenségeknek. A németországi helyzet azt mutatja, hogy különbség van a jobboldali extrém pártok választási eredményei és a látens jobboldali extrémizmus között. A szociológiai vizsgálatok szerint a jobboldali extrém beállítódás a lakosság körében a nyolcvanas évtizedben folyvást szélesedett. Az úniópártok az 1990-es választásokon a német egység jelszavával, gyakorlati megvalósításának programjával erősen gyengítették a jobboldali extrém pártok pozícióit. 1991-ben a tartományi választásokon ismét előretörték a jobboldali pártok. A jobboldali extrémizmus követői szervezetenként szétaprózódnak és az egyes pártjainak jövőjét is kétségessé teszi.

A PDS esélyeit hosszabb távon kétségbevonják a szakirodalomban, nemcsak azért, mert lényegileg regionális pártként működik a volt NDK területén és szervezetei szinte teljes mértékben csak tartomány szinten alakultak meg Nyugatnémetországban, hanem azért is mert szavazóinak táborát a régi rendszer támogatói és azok adják, akik az új helyzetben nem ismerik ki magukat. A PDS a szociális feszültségekre építette választási programját. Hosszabb távra nem sikerült megtalálnia támogatóinak körét, azok szociális strukturális mélypontját és jövőhordozó témákat sem fogadtak el. 1991 júniusában tartott kongresszusukon nagyjából az derült ki, hogy a PDS az SPD-től balra álló szocialista, demokratikus ellenzéki párttá formálódik.⁴⁴

Az extrém mozgalmak helyzetét vizsgálva a német egység megteremtése után új jelenségekkel találkozhatunk. A baloldali extrém csoportok állapota szorosan összefügg a korábbi NDK-ban bekövetkezett mélyreható változásokkal. Az extrém baloldali mozgalmaknak már csak 29500 tagja volt, míg a

hozzáköötődő szervezetek létszáma 20000 körül mozog. Extrém mozgalomként kezeli a német kormány többek között a DKP-t is, amelyeknek tagsága erősen megcsappant. 1986-ban még 40000 fő körül volt, jelenleg kevesebb mint 9000-t számlál. 1989-ben a baloldali extrém mozgalom erejét kb. 40000 főre becsülték. 1990-ben a baloldali extrémisták 350 periodikát adtak ki, amelyeknek összpéldányszáma 13 millió volt. Itt is a legerősebb a DKP kiadványainak visszaesése, mivel az 1989-es évben együttesen még majdnem 1000 perodika jelent meg 32 millió példányban.

A forradalmi-marxista csoportok közül - mint várható volt - feloszlott a Kommunista Szövetség (Kommunistische Bund) és tájékoztatása szerint többsége a régi NSZK területén a PDS/Linke vezető pozícióiban tevékenykedik. A múltban ez a csoport az atomreaktorelles mozgalomban, a békemozgalomban és a zöldek tartományi szervezeteiben tevékenykedett. A Kommunistische Bund egyes aktív tagjai 1983 óta a parlamentben a zöldeket képviselik. Figyelemre méltó, hogy a kormány az extrém mozgalmakról szóló jelentésében említi meg a PDS-t. Megállapítja, hogy a lehetséges alkotmányellenességre való utalások sorának ellenére az alkotmányvédelemnek még nem megfigyelési objektuma a PDS helyzete még diffúz, végleges programja még megvitatás állapotában van. "A további fejlődési folyamatot ez okból ki kell várni és vizsgálni kell."⁴⁵

A belügyminisztérium megítélése szerint a beszámolási évben az NPD választási vereségei a DVU-Liste D majdnem teljes inaktivitása rányomta a bélyegét a német jobboldali extrémizmusra. 1990-ben a jobboldali extrém szervezetek taglétszáma 10%-kal esett vissza 32300-ra, a szervezett neonácik száma 1100 fő. A skinheadek 2500- 3000-es csoportjából Nyugat-Németországban megközelítőleg 250-en számíthatók a neonácikhoz. Kiadványaik összpéldányszáma 8,5 millió, ami fél millióval kevesebb az 1989-es évinél. A jobboldali csoportok törvénytörtő akcióinak száma 128 volt, 25 esettel több mint az előző évben, amelynek következményei: 2 haláleset, 12 tüzeset, 51 sebesülés.

A belügyminiszter szerint "az új tartományokban különösen a nacionalista és rasszista skinheads-ok militáns potenciálja nagy és kiemeledik különösen brutális bűncselekményekkel." Az erőszak-aktivitásuk célpontja különösen a külföldiek, a korábbi kommunisták, korábbi kommunista intézmények, valamint szubkultúrális csoportok. A kelet-németországi neonáci skinheads-ek

erőpotenciáljáról ezidő szerint a még hiányos információs helyzet miatt semmi egzakt adat nincs”.⁴⁶

A skinheadek együtt lépnek fel a neonáccal és akcióik az úgynevezett "Billig-Lohn-Arbeiter" ellen, a lengyel turisták ellen, a menekültek ellen és a szovjet hadsereg alkalmazottai ellen irányulnak. Kb. 2000 neonáci lett ismert, és 15 ezer aktivista működik jobboldali szervezetekben, így a FAP-ban /Freiheitliche Deutsche Arbeiterpartei/ és megalakították a Nationale Offensive /NO/ szervezetet, amely most építi ki szervezeteit. Mivel Németországban közel 5 millió külföldi él, körükben is jelen vannak az extrém mozgalmak. Míg 1989-ben a külföldi extrémisták száma 97250 fő volt, addig 1990-ben számuk lecsökkent 49350-re. A csökkenés alapvető oka, hogy sok kommunista csoport feladta céljait. Mind a baloldali, mind a nacionalista csoportok létszáma csökkent csak az iszlám extrémisták szervezettsége nőtt.

A DVU és az NPD 1990-ben mind pénzügyileg és szervezetenként megszilárdult és közeledett egymáshoz, 1991. január 18-án a republikánus Harold Neubauer, valamint az NPD vezető funkcionáriusai megalakították Der Verein "Deutsche Allianz- Vereinigte Rechte"-t. A szervezet előkészíti egy új párt megalakulását, amelynek bázisa az NPD-ből, a DVU-ból és a republikánusokból kerülne ki, ideológiája az NPD nézeteinek felelne meg.

Az 1990-1991 évi választások erőpróba elé állították a pártok politikai elitjeit. A választási sikerek az uniópártok és az FDP számára lélegzetvételnél szünetet engedélyeztek a szükséges, elkerülhetetlen generációs váltásra. Az SPD nyilvánvaló kudarcainak egyik legfontosabb következménye a pártvezetés megújítása volt. 1991 júniusában Bremenben tartott kongresszus a már korábban megválasztott új pártelnök mellett további személyi változásokat határozott el. A pártok vezetőségei szükségszerűen kerültek most a generációváltás állapotába. A német pártok története is bizonyítja, hogy a pártvezetés szűkebb körének elöregedése sikeres periódusokban szinte törvényszerű és csak a választási eredmények részleges vagy jelentős deficitjei vagy a modernizáció periódusváltozásai kényszerítik ki a generációs váltást.

Az 1987-es Bundestag választásokat követően a tartományi választásokon fokozatosan vesztek pozíciójukból a kereszténydemokraták és ezt a hanyatló trendet szakította meg ideiglenesen az 1990. december 2-i össznémet választás, amely a német egység jegyében zajlott le és egyben a keleti tartományok esetében a "nagy szociális kísérlet" lehetőségét is felvetette. Az 1990.

december 2-át követő nyugatnémet tartományi választások a kereszténydemokraták további pozíciócsökkenését eredményezték. A Rheinland-Pfalz-ban vereséget szenvedett CDU nemcsak a Bundesratban veszítette el többségét, hanem a szociáldemokraták és a liberálisok szövetségének lehetőségét is új megvilágításba helyezte. Kétségtelen szerepet játszott a trend folytatódásában az adók növekedése, amelyből a keleti tartományok visszaesésének megállítására és fellendítésére szántak jelentős összegeket. Az adórendszer módosítása és az egyenletlenség a nyugati és a keleti tartományok között - pl. a keleti tartományokban 1993-ig lemondtak a vagyonadóról - nem aratott nagy sikert a nyugati tartományok választói körében. A 12. Bundestag-választásokat megelőző, illetve követő tartományi választások sajátos helyzetet eredményeztek: a tartományok többségében elvesztette kormánypozícióját a kereszténydemokrata párt, sajátos patthelyzet alakult ki ennek következtében a Bundesrat-ban. Az 1991 júniusi állapotok szerint a Bundesratban legkevesebb 35 szavazat kell a többséghez és 46 szavazat a kétharmados többséghez és mivel az SPD vezette tartományokból 37 szavazat a CDU vezette tartományokból 31 szavazat származik a kétharmados szavazást igénylő előterjesztések sorsa bizonytalan. A választások alapján Németországban olyan parlament és kormány alakult, amely a nemzeti egység történelmi pillanatának az eredménye, és a társadalmi kihívások sokaságának örököse.

JEGYZETEK:

1. Helmut Schmidt: Zur Lage der Nation. Die Zeit. 1991. okt. 3. 4. old.
2. Das Parlament 1991. jul. 5. 1. old. 1990. okt. 3-án a lakosság megoszlása tartományok szerint a következő volt: Baden-Württemberg 9,79 millió, Bajorország 11,41 millió, Berlin 3,43 millió (ebből Nyugat-Berlin 2,16 millió, Kelet-Berlin 1,27 millió), Brandenburg 2,59 millió, Bremen 68160, Hamburg 1,65 millió, Mecklenburg-Vorpommern 1,93 millió, Rheinland-Pfalz 3,75 millió, Saariand 1,07 millió, Sachsen 4,79 millió, Schleswig-Holstein 2,62 millió, Sachsen-Anhalt 2,89 millió, Thüringen 2,63 millió lakost számlált.
3. A nyugatnémet lakosság körében a 60 éven felüliek aránya 1989-ben 20,7% volt. Számuknál fogva sem tekinthetők marginális társadalmi csoportnak. 1989-ben az NSZK-ban minden 100 foglalkoztatottra 45 nyugdíjas jutott, és ez az arány a jövőben növekszik. Már jelenleg is kimutatható, hogy az öregkorban is magas a fogyasztási szint iránti igény, az úgynevezett "új öregek" körében növekvő szükséglet jelentkezik a szolgáltatásokkal szemben. Másrészt a fiatal korosztályok helyzetét jellemzi, hogy életük első szakaszában a "várakozó területen" élnek, különböző iskolákban tanulnak vagy munkahely hiányában gyakorló cégeknél készülnek fel a munkás életre. A nyolcvanas évek végén a választásra jogosultak 27,9%-a hatvan éven felüli. Választói aktivitásuk meghaladja a többi korcsoportét. 1989-ben az Európa-Parlament választáson a hatvan éven felüli választók aránya a CDU-ra szavazók közül 37,9%, a CSU-ra szavazók

közül 36,3%, az SPD-re szavazók közül 28,6, az FDP-re szavazók közül 26,8%, a republikánusokra szavazók közül 28,4%, a zöldekre szavazók közül 15,5% volt. A hatvan éven felüliek közül 1989-ben a CDU-CSU-ra szavazott 46,9%, az SPD-re 36,7%, a zöldekre 1,4%, az FDP-re 4,7%, a republikánusokra 6,8% és a többi pártra 3,5%.

Dieter Roth: Was wählen unsere Senioren? Die neue Gesellschaft - Frankfurter Hefte 1989. 12. sz. 1109. old.

4. Handbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland. Hrgb. Kurt Santheimer-Hans H. Röhring. Piper Verlag. München- Zürich. 1978. 559.old.

5. E. Hübner-H.H. Rohlf: Jahrbuch der BRD. 1986-1987. Deutsches Taschenbuch Verlag. 1987. 64.old.

6. Wolfgang Wagner: Die Dynamik der deutschen Wiedervereinigung. Suche nach einer Vertäglichkeit für Europa. Europa Archiv. 1990. febr.10. 81.old.

7. Wirtschaftswoche 1991. május 31. 12.old.

8. Das Parlament 1991. jul. 5. 1.old.

9. Németh István: Az SPD és a baloldali politikai alternativa az NSZK-ban, az 1980-as évek második felében. Kézirat 2.old.

10. Wirtschaftswoche 1990. jan.12. 12.old.

11. Ernst Breit: Gemeinsam gegen Politik für Wenige. Gewerkschaftliche Monatshefte 1985.8.sz. 167.old.

12. Johan Welsch: Aktive Strukturpolitik. Die neue Gesellschaft- Frankfurter Hefte 1985. 2.sz. 167.old.

13. Rainer Wagner: Wie fortschrittlich sind die neuen Technologien. II. Teil. Die neue Gesselschaft-Frankfurter Hefte 1985.2.sz. 168. old.

14. A nyolcvanas évek elején a szakszervezetek konfliktusorientált stratégiát folytattak autonóm érdekképviselőlet alapján. Ez is hozzájárult a szociálliberális koalíció felbomlásához. Változott a viszony a parlamenti pártokkal. A szakszervezetek és az SPD kapcsolatában új elem, hogy a közös gyökerekre már nem lehet építeni és a szakszervezetek felfogása szerint közelíteni szükséges a kormányhoz. Azért, hogy a szakszervezeteket a CDU komolyan vegye egyenlő távolságtartás szükséges minden párttól.

15. Wirtschaftswoche 1991. aug.2. 12.old. 16. Wirtschaftswoche 1991. jul.19. 48.old. 17. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1990.12.sz. 1484.old.

18. U.o. 1487.old.

19. Parteien Handbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980. Richard Stöss. (Hrsg) Westdeutscher Verlag. Opladen. 1983. 20.old.

20 U.o. 172.old.

21. Regine Roenheld: Minorisierung als Herrschaftssicherung. Innovationsfähigkeit des westdeutschen Parteiensystems. Campus Verlag Frankfurt New York. 1983. 219.old.

22. Klaus von Beyme: Parteien in westlichen Demokratien. Piper Verlag. 1982. München 27.old.

23. Helmut Kohl; Die CDU-Porträt einer Volkspartei. Verlag Günter Rüber 1981. 153.old.

24. Gerhard C. Deiters: Konservative Volkspartei und Integration nach rechts.

Blätter für deutsche und internationale Politik. 1988. 1.sz. 66.old.

25. U.o. 67.old.

26. Reihard Kühln: Der/aufhaltsame/Aufstieg rechtsextremer Parteien. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1989.3.sz. 280.old.

27. E. Hubner-H.H. Rahlfs: Jahrbuch der BRD. Deutsches Taschenbuch Verlag 1987. 65.old.

29 Birgit Meyer: Mädchen und Rechtradikalismus. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1991.5.sz. 603.old.

30. J. Raschke: Jenseits der Volkspartei. Das Argument. 1983. 25.sz. 32.old.
31. Gerd Nowakowski: Noch sind die Grünen nicht geretet. Die neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte. 1990. jun. 25.old.
32. Interjú Antje Vollmerrel. Die Zeit. 1990. dec.7. 5.old.
33. Márkus György: Godesbegtől Berlinig: A német szociáldemokrácia hosszú menetelése az új revizionizmus felé.
34. Thomas Ammer: Anfänge eines demokratischen Parteiensystems in der DDR. Aussenpolitik. 1990. 4.sz. 376.old.
35. Martin Mantzke: Was bleibt von der DDR? Abschied von einem ungeliebten Staat. Europa Archiv. 1990 24.sz. 739.old.
36. Dieter Roth: Die Wahlen Volkskammer in der DDR. Politische Vierteljahresschrift. 1990 szept. 370.old.
37. U.o. 385.old.
38. Wählen 1990.(I) Blätter für deutsche und internationale Politik. 1991. 1.sz. 126-127.old.
39. Das Parlament. 1991. szept.27. 1.old.
40. Detlef Landau: Langschriftorientierte und kontextbezogene Auswirkungsverfahren bei den Analyse subjektiver Einstellungsdaten Politische Vierteljahresschrift. 1991. 1.sz. 94.old.
41. W.G. Gibowski-D.Roth: Die wählerischen Wähler. Die Zeit. 1990. dec.7. 9.old.
42. Josef Anton Wölk: Regierungskoalitionen auf Bundesebene. Dokumentation und Koalitions-wesen. S.Roderer Verlag Regensburg. 1989. 248.old.
43. A republikánusok az 1989. évi kommunális választások során 1100 körzetből 42-ben tudtak jelöltet állítani, mindenekelőtt a városokban. 1989-ben a republikánusok taglétszáma 25 ezer fő volt.
44. Élénk vita folyik a szakirodalomban arról, hogy a jobboldali extrémizmus esetében túl általános és szürke a fasizmus fogalmat használni, mivel ezzel nem lehet a jobboldali extrémizmus különböző válfajait megkülönböztetni. A különbségtétel lehetőséget nem szabad kizárni a konzervatív és a jobboldali extrém felfogások között, mert ez esetben az olcsó vita lép a szakszerű analízis helyébe. Pontatlan lenne ha egyenlőségjelet tennénk az NSDAP és az NPD közé. A politikai extrémizmus létezése a demokráciában normális jelenség, de az extrémizmus erejé alábecsülni politikai hiba, hatását korlátozni szükséges a demokrácia védelmében.
45. Auftrag zur wehrhaften Demokratie. Das Parlament. 1991. aug.30. 11.old.
46. A nyolcvanas évek pártjainak helyzetét befolyásolja, hogy szemben a hatvanas évek diákmozgalmaival, amelyek közvetlenül hatottak a pártviszonyokra, jelenleg számottevő, radikálisan újat akaró, a pártok normái, értékei alapján álló tömegmozgalom nem létezik. Az új politikus nemzedék a pártapparátusokból, a közigazgatásból érkezik, valamint a szociális és kulturális szektorokból. A politikai elit átalakításával párhuzamosan felélénkült a jövőről folyó vita. A CDU 1987-es választások előtt mainz-i kongresszusa előtt elfogadott egy okmányt (Zukunftmanifest) az 1978-ban megalkotott program megújítására. Ezt a cált 1990-ben a keleti és a nyugati CDU egyesülési kongresszusán megerősítették. Az új programnak 1992-ben el kell készülnie. Az SPD a Fortschritt 90 kormányprogram továbbfejlesztését határozta el. 1985-ben elfogadott liberális program helyett az FDP új irányelveket kíván kidolgozni "Liberal 2000" címmel. A zöldek most készítik koncepciójukat az ipari társadalom átépítésére. A politikai verseny dinamikája is hozza magával a politikai elit fiatalítását, a programok átdolgozását.

A szövegben szereplő németországi pártok:

CDU	Christlich Demokratische Union Deutschland
CSU	Cristlich-Soziale Union in Bayern
FDP	Freie Demokratische Partei
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschland
NPD	Nationaldemokratische Partei Deutschland
DFP	Deutsche Freiheitspartei
DFU	Deutsche Friedens Union
DKP	Deutsche Kommunistische Partei
DVU	Deutsche Volksunion
RDP	Republikanische Partei Deutschland
ÖDP	Ökologische-Demokratische Partei
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschland
LDPD	Liberal-Demokratische Partei Deutschlands
DA	Demokratischer Aufbruch
IFM	Initiative Frieden und Menschenrechte
PDS	Partei des Demokratischen Sozialismus
NDPD	National-Demokratische Partei Deutschlands
DSU	Deutsche Soziale Union
DFP	Deutsche Forum Partei
BFD	Bund Freier Demokraten
UFV	Unabhägigen Frauenverband
LL	Linke Liste
Bü' 90	Bündnis' 90